

स्वयंअध्ययनाचे माध्यम म्हणून शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील ग्रंथालयाचा अभ्यास

प्राचार्य डॉ.डी.ए. सूर्यवंशी,

आर.सी. पटेल शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,

शिरपूर.

प्रस्तावना :

अध्ययन व अध्यापन या दोन्ही प्रक्रियांना जोडणारी क्रिया म्हणजे संप्रेषण होय. संप्रेषणात दोन व्यक्तीमधील विचार, अनुभव, भावना व कल्पना यांची देवाण-घेवाण केली जाते. संप्रेषणात प्रेषक, संदेश, माध्यम व ग्राहक यांच्या भूमिका महत्त्वाच्या असतात. संप्रेषण प्रक्रियेत माध्यम हे महत्त्वाचे असून त्याचा इतर घटकांशी परस्पर संबंध असतो. प्रेषकाचा संदेश माध्यमामार्फत ग्राहकास प्राप्त होतो.

माध्यम आपल्याला लाभलेल्या ज्ञानेंद्रियाला सचेतन करित असते. माध्यमाद्वारे ग्राहकाला संदेश प्राप्त होत असतो त्या संदेशाचा योग्य अर्थ लावण्याचे कार्य ग्राहकाला करावे लागते. माध्यमाच्या सहाय्याने एकाच वेळी अनेक ग्राहकांना संदेश देऊ शकतो किंवा पाठवू शकतो. माध्यमामध्ये विविध संदेश साठवून ठेवण्याची क्षमता असून ग्राहकांच्या गरजेनुसार माध्यमाचा वापर केला जातो.

वाचन, लेखन या मानवी वैशिष्ट्यांचा परिपाक म्हणजे ग्रंथालय. ग्रंथालय हे ज्ञान मिळविण्याचे, शिक्षणाचे, अध्ययनाचे, अध्यापनाचे प्रभावी साधन आहे. ग्रंथालयात विविध पुस्तके, साप्ताहिके, मासिके, वर्तमानपत्रे यांचा संग्रह असतो. कार्लाईल यांनी Libraries are the greatest Universities असे ग्रंथालयासंबंधी म्हटले आहे.

ग्रंथालयात वाढत जाणारी ग्रंथाची व वाचन साहित्याची संख्या, ग्रंथालयात येणारे विद्यार्थी व वाचक, ग्रंथालयाकडून वाचकांची असणारी अपेक्षा यांचा विचार करून सार्वजनिक ग्रंथालये, विशेष ग्रंथालये, संदर्भ ग्रंथालये, शैक्षणिक ग्रंथालये असे प्रकार दिसून येतात. शैक्षणिक ग्रंथालयाचे शालेय, महाविद्यालयीन, विद्यापीठीय ग्रंथालये हे प्रकार आहेत. ग्रंथालये विद्यार्थी, शिक्षक, शिक्षकेत्तर कर्मचारी, समाजातील वाचक वर्ग यांना ग्रंथालयीन सेवा पुरवित असतात. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या विशिष्ट वयात अध्ययनाचे संस्कार ग्रंथालये करित असल्याने त्याचे महत्त्व मानवी जीवनात अनन्यसाधारण आहे.

शैक्षणिक संस्थांमधील ग्रंथालये ही विद्यार्थ्यांना औपचारिक शिक्षण देणारे घटक आहेत. ज्ञान मिळविण्याचे स्रोत कोणते आहेत? स्रोतांचा शोध कसा घ्यायचा? यासाठी ग्रंथालयांनी प्रयत्न करून विद्यार्थ्यांना तसे अनुभव दिले पाहिजे ही अपेक्षा आहे.

अध्ययन करण्याची सर्वात परिणामकारक पध्दती म्हणजे स्वयंअध्ययन पध्दती होय. अनेक शिक्षणतज्ज्ञांनी स्वयंअध्ययन पध्दतीचा आग्रह धरलेला आहे. ग्रंथालये ही स्वयंअध्ययन पध्दतीसाठी पोषक वातावरण निर्माण करतात म्हणून ग्रंथालयाचा आणि शिक्षणाचा परस्पर समन्वय साधणे आवश्यक आहे.

ग्रंथालयात क्रमिक पुस्तके, मासिके, कृतिपत्रिका, क्रमान्वित स्वयंअध्ययन पुस्तिका, संगणक अनुदेशन कार्यक्रम, बहुमाध्यम संच, ध्वनिफिती, दृक साधने, श्राव्य साधने, दृक-श्राव्य साधने, स्वयंअध्ययन घटक, व्यक्तिगत अनुदेशन प्रणाली या साधनांचा समावेश होतो. या विविध साधनाच्या सहाय्याने स्वयंअध्ययन परिणामकारक व योग्यप्रकारे करता येते.

संशोधनाची गरज :

विद्यार्थ्यांना कोणताही विषय शिकवत असतांना त्याविषयासंबंधी सखोल ज्ञान व अभिरुची निर्माण करणे आवश्यक ठरते. बी.एड्. अभ्यासक्रमाचा कालावधी कमी असतो. विशिष्ट वेळेच्या मर्यादेमुळे निश्चित केलेला अभ्यासक्रम पूर्ण करणे गरजेचे असते. यामुळे शिक्षकांना वर्गातील अध्यापन कार्याला मर्यादा पडतात. बी.एड्. अभ्यासक्रमातील अभ्यासेत्तर कार्यक्रम, सांस्कृतिक कार्यक्रम, सराव पाठ, छात्रसेवा कालखंड, योगा, क्रिडा, शैक्षणिक सहल, समाजसेवा यामध्ये भरपूर दिवस जातात त्यामुळे अभ्यासक्रमात असलेल्या मुलभूत व नेमून दिलेल्या महत्त्वाच्या भागांवर आपले अवधान प्रशिक्षक केंद्रित करतात. प्रशिक्षणार्थी विद्यार्थ्यांकडे लक्ष देण्यासाठी पुरेसा वेळ मिळत नसल्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये विषयासंबंधी सखोल ज्ञान व विषयाबद्दल अभिरुची विकसित होण्यासाठी त्या विषयाच्या पाठ्यपुस्तकांव्यतिरिक्त इतर पुस्तकांचे, संदर्भ ग्रंथांचे, लेखांचे वाचन करणे गरजेचे ठरते.

बी.एड्. अभ्यासक्रम कमी कालावधीत पूर्ण करावा लागतो. याच कालावधीत विद्यापीठाच्या लेखी परीक्षेत प्रशिक्षणार्थ्यांना सैध्दांतिक भागाबरोबर उपयोजनात्मक स्वरूपाची उत्तरे लिहिणे महत्त्वाचे असते. अशाप्रसंगी विद्यार्थ्यांना महाविद्यालयातील ग्रंथालयाचा वापर स्वयंअध्ययन करण्यासाठी उपयोगाचा ठरतो. प्रशिक्षणार्थ्यांना बी.एड्.च्या अभ्यासक्रमातील विविध उपक्रमांमुळे ग्रंथालयातील पुस्तकाचा वापर करण्यासाठी पुरेसा वेळ मिळत नाही. प्रशिक्षकांनी अध्यापन करतांना वर्गात दिलेल्या नोट्सचा आधार अध्ययन करण्यासाठी प्रशिक्षणार्थी यांच्याकडून केला जातो. यासारख्या कारणांमुळे ग्रंथालयातील विविध पुस्तकांचा वापर प्रशिक्षणार्थी करतांना दिसून येत नाही हे लक्षात आल्यामुळे यावर संशोधन करणे गरजेचे वाटले.

स्वयंअध्ययनाच्या प्रक्रियेत प्रशिक्षणार्थी स्वतःच्या गतीने, क्षमतेने व अभिरुची नुसार अध्ययन करित असतो यामुळे वरील संशोधन समस्येचा अभ्यास करणे गरजेचे वाटते.

संशोधनाचे महत्त्व :

विद्यार्थ्यांनी स्वयंअध्ययन का करावे? स्वयंअध्ययन करण्यासाठी ग्रंथालयाचा उपयोग करतात का? स्वयंअध्ययन करण्यासाठी कोणकोणत्या संदर्भ साहित्याची आवश्यकता भासते? स्वयंअध्ययन केल्याने भावी आयुष्यात अध्यापन करतांना येणाऱ्या अडचणी कशा सोडवाव्यात? स्वयंअध्ययनासाठी ग्रंथालयातील संदर्भ साहित्याचे महत्त्व समजण्यास मदत होईल.

संशोधन समस्येचे शीर्षक :

आर.सी. पटेल शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, शिरपूर येथील प्रशिक्षणार्थी स्वयंअध्ययन करण्यासाठी ग्रंथालयाचा किती प्रमाणात उपयोग करतात याचा अभ्यास.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- 1) महाविद्यालयातील ग्रंथालयाचा अभ्यास करणे.
- 2) महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थी ग्रंथालयाचा किती प्रमाणात वापर करतात ते अभ्यासणे.
- 3) महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थी ग्रंथालयाचा उपयोग स्वयंअध्ययनासाठी करतात का ते अभ्यासणे.

संशोधनाची गृहितके :

- 1) महाविद्यालयात ग्रंथालय आहे.
- 2) महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थीना स्वयंअध्ययनाची माहिती आहे.

संशोधनाची पध्दती :

प्रस्तुत संशोधन कार्यासाठी वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीमधील सर्वेक्षण पध्दतीचा वापर केलेला आहे.

संशोधन न्यादर्श :

प्रस्तुत संशोधन कार्यासाठी आर.सी. पटेल शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयाची निवड करून त्या महाविद्यालयात बी.एड्. अभ्यासक्रमाचे प्रशिक्षण घेणारे 100 प्रशिक्षणार्थ्यांची निवड केली गेली.

संशोधन साधने :

संशोधन करण्यासाठी अनेक साधने उपलब्ध आहेत. प्रस्तुत संशोधन कार्यासाठी प्रश्नावली या साधनाचा वापर केलेला आहे.

संख्याशास्त्रीय साधन :

प्रस्तुत संशोधन कार्यासाठी शेकडेवारी या संख्याशास्त्रीय साधनांचा वापर केलेला आहे.

निष्कर्ष :

मिळालेल्या माहितीच्या आधारे निष्कर्ष काढलेले आहेत. ते निष्कर्ष उद्दिष्टानुसार मांडलेले आहेत.

उद्दिष्ट क्रमांक 1) महाविद्यालयातील ग्रंथालयाचा अभ्यास करणे.

- 1) महाविद्यालयात ग्रंथालयाची सोय 100% असते.
- 2) महाविद्यालयातील ग्रंथालयात शैक्षणिक मासिके 75% येतात.

- 3) महाविद्यालयातील ग्रंथालयात वाचनकक्षाची सोय आहे.
- 4) महाविद्यालयातील ग्रंथालयात तक्ते, नकाशे, आराखडे, गुंडाळ फलक, प्रयोग साहित्य, भौमितिक साहित्य, साधने 86% उपलब्ध आहे.

उद्दिष्ट क्रमांक 2) महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थी ग्रंथालयाचा किती प्रमाणात वापर करतात ते अभ्यासणे.

- 1) महाविद्यालयातील ग्रंथालयात वाचन कक्ष उपलब्ध असून सर्वच प्रशिक्षणार्थी एकाचवेळी बसू शकत नाही.
- 2) महाविद्यालयातील ग्रंथालयात वाचन कक्ष उपलब्ध असून वेळ मिळत नसल्यामुळे 36% प्रशिक्षणार्थी ग्रंथालयातील वाचन कक्षात बसत नाही.
- 3) महाविद्यालयातील ग्रंथालयात 85% प्रशिक्षणार्थी फक्त पुस्तके घेण्यासाठी जातात.

उद्दिष्ट क्रमांक 3) महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थी ग्रंथालयाचा उपयोग स्वयंअध्ययनासाठी करतात का ते अभ्यासणे.

- 1) महाविद्यालयातील 60% प्रशिक्षणार्थी वाचन करण्यासाठी ग्रंथालयाचा उपयोग करीत नाहीत.
- 2) महाविद्यालयातील 62% प्रशिक्षणार्थी लिखाणकाम करण्यासाठी ग्रंथालयाचा उपयोग करीत नाहीत.
- 3) महाविद्यालयातील 55% प्रशिक्षणार्थी आशयज्ञान वृद्धीसाठी ग्रंथालयाचा उपयोग करीत नाहीत.
- 4) महाविद्यालयातील 95% प्रशिक्षणार्थी एकमेकांमध्ये चर्चा करण्यासाठी ग्रंथालयाचा उपयोग करत नाहीत.

संदर्भ ग्रंथ :

- 1) भिंताडे वि.रा., (2008), **शैक्षणिक संशोधन पध्दती**, पुणे : नित्यनूतन प्रकाशन.
- 2) मुळे रा.श. व उमाठे वि.तु. (1998), **शैक्षणिक संशोधनाची मुलतत्त्वे**, औरंगाबाद : विद्या प्रकाशन.
- 3) कुंडले म.बा., (1994), **अध्यापनशास्त्र आणि पध्दती**, पुणे : व्हीनस प्रकाशन.
- 4) रायते शा.रा. (2003), **शालेय ग्रंथालय काल, आज आणि उद्या**, नाशिक : सखी प्रकाशन.
- 5) मराठे ना.बा. (1979), **भारतीय ग्रंथालयाचा इतिहास**, मुंबई : अभिनव प्रकाशन.
- 6) भट श.गो. व माहुरकर मु.ज. व लाड सांगवीकर (1985), **ग्रंथालयाची रूपरेषा**, नागपूर : भाग्यश्री प्रकाशन.